

ISTORICUL CERCETĂRILOR CU PRIVIRE LA FORTIFICAȚIILE MEDIEVALE TIMPURI DIN TRANSILVANIA

DE

IOAN MARIAN ȚIPLIC

Importanța cercetării cetăților pentru ramurile istoriei este o coordonată de mult cunoscută. Spațiul geografic al Transilvaniei a favorizat ridicarea de fortificații, regiunea însăși fiind un bastion natural ce intră în zona câmpiei euro-asiatice, barând căile de acces spre centrul și vestul Europei. Cercetarea fortificațiilor medievale s-a limitat până în prezent, cu câteva notabile excepții, la descrierea și repertorierea lor, fără a analiza fenomenul în dezvoltarea sa regională și europeană.

Fortificațiile, prin numărul lor mare și prin pozițiile strategice pe care le ocupau, au trezit de timpuriu interesul istoricilor și arheologilor. Dacă ar fi să căutăm ceva emblematic pentru evul mediu nu cred că am putea găsi ceva mai ilustrativ decât fortificațiile¹ – fie ele de lemn și pământ sau de piatră – care ilustrează prin ele însele ideologia societății medievale. Privite fie ca monument în sine, fie ca instituții, fortificațiile și-au câștigat pe parcursul unei perioade de timp relativ mare, locul cuvenit, evidențindu-se două direcții fundamentale de abordare, așa cum observa A. A. Rusu², și anume:

– în primul rând a luat ființă istoriografia monumentelor, legată de aspectele exterioare ale construcției;
– mai apoi a prins contur și istoriografia legată de valoarea instituțională a fortificațiilor, a cetăților de piatră în mod deosebit.

Istoria fortificațiilor Transilvaniei medievale, în dezvoltarea sa cronologică, este deschisă de cercetarea cetăților de pământ (Morești, Biharia, Moigrad, Dăbâca etc.), chiar dacă cronologia lor timpurie este în ultimul timp pusă sub semnul întrebării³, ele rămân primele construcții cu caracter defensiv dezvoltate de societatea medievală timpurie transilvăneană, este continuată de cercetarea celor apărute mai ales la cumpăna secolelor XIII-XIV, când are loc „încastelarea”⁴ Transilvaniei, fortificații ce ilustrează evul mediu „clasic” și se încheie cu fortificațiile secolelor XV-XVI, de acum trecându-se, datorită progreselor apărute în fabricarea armelor rie foc și în domeniul tacticii militare, în faza „premodernă”⁵ a acestora. Dar, deși avem lucrări ce marchează evoluția

¹ Folosim termenul de *fortificație* pentru că termenul de *cetate* este foarte restrictiv, el desemnând doar un tip de construcție militară.

² A. A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat*, Reșița, 1996, p. 6.

³ Confirmarea unor datări în sec. IX sau VIII-IX și nu după începutul sec. X, pretinde rapoarte detaliate sistematice sau studii monografice. Date fiind limitele largi între care se datează ceramica sec. VIII-XI sau cel puțin marea majoritate a acestor materiale, fragmentele găsite în săpătură nu pot asigura datări străne. Observația este valabilă în special pentru numeroasele situații în care raportul stratigrafic dintre descoperirile de ceramică și construirea fortificațiilor este nesigur. Pentru detalii asupra interpretării rezultatelor săpăturilor din aceste fortificații vezi R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria Rouăniei în jurul anului O mie*, în *SCIVA*, 42, 3-4/1991, p.166-176, n.51.

⁴ Termenul este introdus în literatura de specialitate pentru prima dată în anul 1979, când A. A. Rusu publică articolul în limba franceză despre *castelologia* românească în perioada romantismului.

⁵ Introducerea acestui termen pentru secolele XVII-XVIII este absolut necesară, deoarece în această perioadă au loc prefaceri majore la nivelul societății europene, dezvoltându-se, ca urmare a revoluției tehnologice, noi relații de producție ce antrenează modificări și la nivelul funcționalității fortificațiilor. Chiar dacă țările române intră în această fază într-o etapă mult mai târzie decât restul continentului european, cel puțin pentru Transilvania acest decalaj este sensibil mai mic și distincția, la nivel terminologic, a perioadelor se impune ca necesară.

unor fortificații individuale, nu avem o tratare unitară la nivelul istoriografiei transilvane a acestei probleme⁶, existând trei bibliografii separate: o bibliografie de limbă maghiară, una de limbă germană și una de limbă română⁷, ultima, mai ales după cel de-al doilea război mondial încercând să recupereze terenul, având sprijinul, în principal, al arheologilor. Dacă ar fi să facem un grafic al preocupărilor pentru studiul fortificațiilor din Transilvania am observa că pentru perioada de sfârșit de secol XIX și început de secol XX supremația o dețin lucrările în limba maghiară (atât cele apărute în Ungaria, cât și cele datorate cercetătorilor maghiari transilvăneni) - lucru explicabil și prin conjunctura politică ce a făcut ca Transilvania să fie încadrată în regatul maghiar, după care interesul se translează spre construcțiile religioase ridicate de populația germană și istoriografia problemei fortificațiilor, mai ales a celor religioase, devine un produs al istoricilor germani.

Preocupările cercetătorilor români devin mai consistente, mai ales ca urmare a polemicii pe care istoriografia română o ducea cu cea maghiară⁸, cu privire la legitimitatea fiecărei națiuni de a stăpâni Transilvania, polemică ce a trecut în anii '50 ai secolului al XX-lea de la sterilele dispute pe teme lingvistice la cercetarea și afirmarea unor realități feudale românești la momentul cuceririi Transilvaniei de către maghiari și în acest context interesul pentru fortificațiile de pământ a crescut enorm, deoarece acestea puteau oferi multe informații cu privire la organizarea societății. Cu toate exagerările naționaliste și de o parte și de alta, această translare a interesului istoric a fost benefică pentru istoriografia problematicii fortificațiilor, impulsivând cercetarea acestora de către colective largi de arheologi; carența mare a acestor cercetări este dată de faptul că datorită comenzii politice, nu au fost făcute publice decât acele părți care conveneau ideologiei politice a momentului. În unele cazuri au fost *cosmetizate* noile descoperiri pentru a se putea oferi argumente tezelor enunțate și în acest sens sunt de nominalizat cercetările arheologice de la Dăbâca și de la Alba Iulia - *Stația de Salvare*, primele - deși întinse pe o perioadă de timp relativ mare - nu s-au bucurat de o publicare exhaustivă a cercetărilor, fiind oferite doar rapoarte de săpătură, iar în ceea ce privește celelalte cercetări arheologice menționate nu există până în prezent un studiu care să clarifice problematica necropolelor și așezărilor existente în vatra orașului Alba Iulia.

Începuturile literaturii istorice despre cetățile medievale se individualizează în Transilvania către mijlocul secolului al XIX-lea⁹, când romantismul a dat descrieri și multe date documentare pentru majoritatea cetăților transilvane, chiar pentru unele care nu mai există astăzi. Trebuie subliniată în acest context importanța descrierilor din secolul al XIX-lea, care păstrează, în majoritatea exemplorilor, o mare valoare documentară. În contextul cercetărilor datorate istoricilor influențați de curentul romantic se detașează, în primul rând preocuparea pentru fortificații din perspectiva înțelegerii lor ca *monument*¹⁰. O tratură amănunțită a lucrărilor datorate perioadei de afirmare a romantismului ne este oferită de A. A. Rusu și surprinde evoluția metodologică tratării acestui subiect pornind de la N. Bălcescu și L. Kövari și G. Barițiu¹¹.

În ceea ce privește această problematică pentru teritoriul transilvan, Nicolae Bălcescu a ilustrat cel mai bine situația, prin metafora potrivit căreia *Transilvania în întregul său este o cetate*¹². În această zonă geografică romantismul transilvan al secolului XIX și-a găsit subiecte pentru tematica preferată: ruinele și tot ceea ce se leagă de ele. Autorii paginilor romantice despre fortificațiile din Transilvania au fost foarte diferiți

⁶ Excepțiile sunt datorate istoricilor artei, dar care abordează fortificațiile doar din punctul de vedere al aspectului descriptiv și interpretativ al istoriei așezării; vezi V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române. I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959 (mai departe IAF); G. Entz, *Die Baukunst Transsilvaniens im 11-13. Jahrhundert*, în *AHA*, 14, 1968, 1-4.

⁷ O scurtă analiză a diferendului istoriografic româno-maghiar la O. Gillet, *L'histoire de la Transylvanie: le différend historiographique hongaro-roumain. A l'occasion de la parution en français de l'Histoire de la Transylvanie dirigée par Béla Köpeczi*, în *RBP*, fasc. 2 *Histoire Médiévale, Moderne et Contemporaine*, 75, 1997, pp. 457-485.

⁸ Avenit în vedere doar bibliografia ce a văzut lumina tiparului în Ungaria, pentru că, datorită ideologiei comuniste, nu era posibilă o polemică în cadrul istoriografiei "naționale" între istoriografia de limbă română și cea de limbă maghiară.

⁹ A. A. Rusu, *L'étude des châteaux en Transylvanie: la castellologie roumaine à l'époque du romantisme*, în *RRH*, 18, 1, 1979, pp. 155-163. Se poate admite că interesul pentru studierea, cel puțin din punct de vedere descriptiv, a fortificațiilor datează încă din perioada Renașterii și sunt de menționat în acest context Georg Reichersdorfer (1550) și Johannes Tröster (1666), care descriu o serie de fortificații săsești din Transilvania.

¹⁰ *Ibidem*, p. 155.

¹¹ *Ibidem*, p. 155-163.

¹² N. Bălcescu, *Istoria românilor supă Mihai Vodă Viteazul*, IV, 1.

ca formație intelectuală, dar realizările lor au impulsionat apariția primelor sinteze cu caracter științific. În acest context se pot menționa nume ca Michael J. Ackner, Albert E. Bielz, László Kövári, Friedrich Müller, Balasz Orbán¹³. Merită o scurtă privire activitatea depusă de D. Scheint, care în 1833, după o cercetare a fortificațiilor din zona secuiască, analizând forma și elementele de fortificare, a tras concluzia că unele dintre ele sunt anterioare stabilirii secuilor, iar altele mult ulterioare acestui moment¹⁴. În acest domeniu B. Orban a adus valoroase contribuții la studierea fortificațiilor din zona de est a Transilvaniei, contribuții ce totuși trebuie filtrate prin intermediul cunoștințelor acumulate până în prezent. O contribuție importantă o are și Fr. Teutsch, care a sesizat pentru prima dată relația dintre fortificațiile din sudul Transilvaniei și închiderea pasurilor de trecere prin lanțul Carpaților¹⁵.

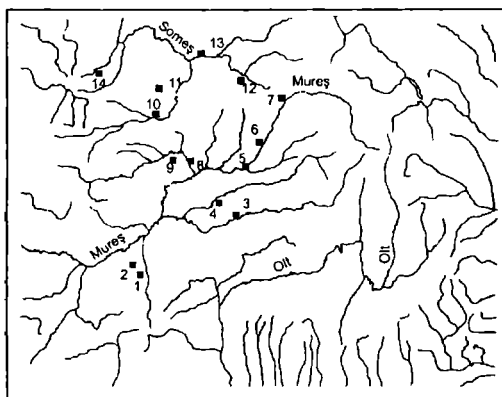

Fig. 1. Harta 1. Fortificații de pământ din Transilvania – sec. X-XI

1 - Laz, jud. Alba; 2 - ; 3 - Târnavă, jud. Sibiu; 4 - Cetatea de Băltă, jud. Alba; 5 - Morești, jud. Mureș; 6 - Chinari, jud. Mureș; 7 - Dedrat, jud. Mureș; 8 - Turda, jud. Cluj; 9 - Moldovenești, jud. Cluj; 10 - Cluj-Napoca, jud. Cluj; 11 - Dăbâca, jud. Cluj; 12 - Șiroara, jud. Bistrița-Năsăud; 13 - Cuzdriora, jud. Cluj; 14 - Moigrad, jud. Sălaj

Curentul pozitivist a introdus spiritul critic în analiza realităților legate de arhitectura militară transilvăneană, dar istoriografia acestei probleme a cunoscut, poate tocmai de aceea, o scădere a numărului lucrărilor. Comparatismul, la rândul său, a introdus în domeniul istoriei o specializare mai accentuată a cercetătorilor și pentru prima oară, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, apar istorici care fac din cetăți o preocupare, dacă nu exclusivă, una cel puțin predominantă; se afirmă nume cum ar fi W. Horwath sau G. Treiber. Primele sinteze cu privire la monumentele Transilvaniei, de la mijlocul secolului al XIX-lea, inventariau cca. 60 de fortificații¹⁶, iar spre sfârșitul secolului al XIX-lea sunt deja menționate numai în fostul județ Trei Scaune un număr de 42 de cetăți, conform unei evaluări făcute de Al. Ferenczi¹⁷. Numărul fortificațiilor a fost în continuare în creștere și aceasta deoarece aria semantică a termenului de fortificație se extinde, astfel la momentul apariției lucrării lui M. J. Ackner¹⁸ sunt atestate alte 300 de fortificații (în acest

¹³ M. J. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, Wien, 1857; A. E. Bielz, *Die Burgen und ruinen in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1899; L. Kövári, *Erdély építészeti emlékei*, Koloszvar, 1866; B. Orban, *A Szélföld leírása*, Pest, 1868.

¹⁴ V. Cavruc (ed.), *Repertoriul arheologic al județului Harghita. Seria monografiilor istorice*, II, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 25.

¹⁵ Fr. Teutsch, *Unsere Burgen*, în *JSKV*, 3, 1883, s. 119-139; 4, 1884, s. 67-85; 6, 1886, s. 33-64; 9, 1889, s. 61-86.

¹⁶ L. Kövári, *Erdély építészeti emlékei*, Cluj, 1866.

¹⁷ Al. Ferenczi, *Raport asupra unei excursii arheologice în județul Trei Scaune*, în *Anuarul Comisiei monumentelor istorice. Secția Transilvania*, Cluj, 1. 1929, p.242.

¹⁸ M. J. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, Wien, 1857.

număr fiind incluse și bisericile fortificate). Odată cu semnarea actului de naștere al arheologiei medievale românești, unul din obiectivele principale ale acesteia a devenit cercetarea fortificațiilor și pe această linie, după al doilea război mondial, se va înregistra o creștere substanțială a lucrărilor. Cu toate acestea, *cu excepția capitoului bisericilor fortificate, nu există sinteze serioase, pe categorii speciale de fortificații, așa cum nu există o istorie de ansamblu a fortificațiilor din Transilvania și vecinătățile ei*¹⁹. Astăzi sunt cunoscute în jur de 900 de fortificații - de pământ, de piatră, bisericesti, regale, cneziale, tunuri locuință, etc. - la care fac referință lucrările lui Ștefan Pascu²⁰, Erwin Bader²¹ și G. Oprescu²².

După cum spuneam mai sus, interesul literaturii romantice pentru vechile urme ale umanității a generat o abordare a acestor subiecte și în literatura istorică de specialitate și în acest cadru se înscrie și articolul lui Friederich Müller²³, apărut la mijlocul secolului al XIX-lea, articol ce se referă la cetatea de piatră de la Firtușu (jud. Harghita) și tot în secolul al XIX-lea și la începutul celui următor se demarează primele cercetări arheologice la Codlea (1882), Sibiel (1888), Biharea (1900), Bixad (1908-1909) și Șprengli (1912).

La începutul secolului al XX-lea problematica cetăților a fost și în atenția lui I. Pasteiner și a lui I. Marțian, ultimul închegând un repertoriu al siturilor arheologice din Transilvania²⁴. Dar la această dată interesul istoricilor era prea puțin îndreptat spre aspecte de istorie a sistemelor de fortificații ridicate de diversele structuri politice medievale timpurii sau medievale; după cum spuneam, interesul în acest domeniu al istoriei vine odată cu apariția arheologiei medievale în perioada interbelică, care aduce în prim planul preocupărilor sale studiul acestor construcții cu caracter militar. Printre cei care și-au dedicat timp cercetării fortificațiilor s-a numărat și Alexandru Ferenczi²⁵, care reia cercetarea asupra fortificațiilor de la Firtușu. Preocupările lui se înscriu în seria acelor generate de cercetătorii secui cu privire la istoria ținutului secuiesc și la raportul dintre organismele administrativ-politice ale secuilor și fortificațiile de la granița de est a Transilvaniei²⁶.

O lucrare deosebit de importantă în contextul studierii fortificațiilor într-un plan mai general se datorează lui E. Bodo²⁷, care realizează o sinteză a fortificațiilor europene prin care încearcă și o tipologizare a lor, integrând fortificațiile transilvane în spațiul central și vest european în ceea ce privește tipologia și formele lor tipologice.

În perioada celui de al doilea război mondial istoriografia română cu privire la fortificațiile transilvane trece în faza micro-monografiilor despre cele mai "bine păstrate" astfel de fortificații. În anul 1941 vede lumina tiparului în paginile revistei *Südost-Forschungen* articolul lui K. Horedt²⁸ despre fortificațiile transilvane, iar la niici doi ani apare o lucrare cu caracter mai mult turistic despre istoria așezărilor și cetăților din Transilvania, datorată lui M. Dan²⁹, acestora alăturându-se în 1944 o scurtă prezentare a cetății de pe Tâmpa, realizată de C. Lacea³⁰. Meritul acestor lucrări este că aduc la cunoștința unui public, atât avizat cât și mai puțin avizat, realizările - chiar dacă numai în plan arhitectonic și militar - unei perioade deosebit de importante în istoria acestei provincii.

¹⁹ A. A. Rusu, *op.cit.*, p.8.

²⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979.

²¹ E. Bader, *Fortificațiile medievale ale Transilvaniei*, în *Magazin Istoric*, 20, nr. 4, 1986.

²² G. Oprescu, *Die Wehrkirchen in Siebenbürgen*, Dresden 1961.

²³ Fr. Müller, *Die Ruinen am Firtos in Siebenbürgen*, în *Mitteilungen der K. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Viena, 3, nr. 10, 1858.

²⁴ I. Marțian, *Repertoriul arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920.

²⁵ Al. Ferenczi, *Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen*, în *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift*, 62, nr. 1, 1939.

²⁶ Pe această temă interesantă este polemica dintre I. Ferenczi și E. Benkő, găzduită de paginile revistei *Korund* în anii '70 ai secolului al XX-lea, polemică ce este abordată și de A. A. Rusu (*Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de est*, în *Crisia*, XXIV/1994, p.43-54), printr-o interpretare critică a lucrării lui I. Ferenczi. *Sóvidéki várainkról*, Korond. Firtos Múvelődési Egylet, 1994, 149 p.

²⁷ *Der Wehrtbau Europas im Mittelalter*, Band I-III. Flechsig, 1939 (I), 1958 (II-III).

²⁸ K. Horedt, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în *SF*, 1941, 6, p. 576-614.

²⁹ M. Dan, *Orașe și cetăți din Transilvania*. București, 1943, 45 p.

³⁰ C. Lacea, *Cetatea de pe Tâmpa, de lângă Brașov și căminul de sub ea*, București, 1944, 17 p.

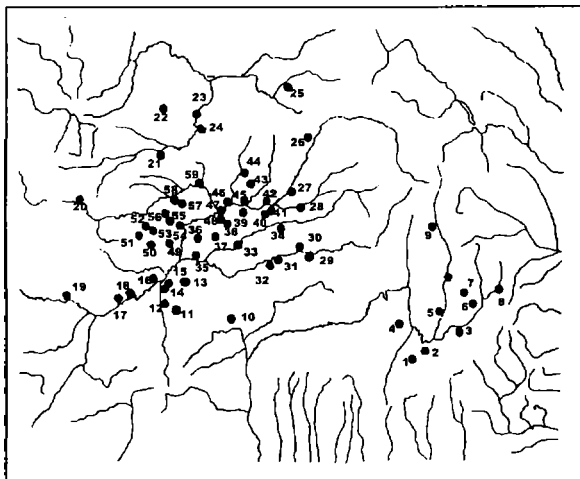

Fig. 2. Harta II. Repartiția așezărilor din secolele X-XI în Transilvania

- 1 - Brașov, jud. Brașov; 2 - Hărnan, jud. Brașov; 3 - Reci, jud. Covasna; 4 - Rotbav, jud. Brașov; 5 - Sfântu Gheorghe, jud. Covasna; 6 - Angheluş, jud. Covasna; 7 - Cernat, jud. Covasna; 8 - Mărtănuş, jud. Covasna; 9 - Sâncrăieni, jud. Harghita; 10 - Ocna Sibiului, jud. Sibiu; 11 - Miercurea Sibiului, jud. Sibiu; 12 - Petreşti, jud. Alba; 13 - Berghin, jud. Alba; 14 - Cheile Turzii, jud. Alba; 15 - Ciugud, jud. Alba; 16 - Alba Iulia, jud. Alba; 17 - Aurel Vlaicu, jud. Hunedoara; 18 - Blandiana, jud. Alba; 19 - Bohoş, jud. Hunedoara; 20 - Izvoarele, jud. Alba; 21 - Floreşti, jud. Cluj; 22 - Cubeşul Someşan, jud. Cluj; 23 - Gherla, jud. Cluj; 24 - Iclod, jud. Cluj; 25 - Bistriţa, jud. Bistriţa-Năsăud; 26 - Breaza, jud. Mureş; 27 - Târgu Mureş, jud. Mureş; 28 - Acăşeri, jud. Mureş; 29 - Daneş, jud. Mureş; 30 - Sighişoara, jud. Mureş; 31 - Braiei, jud. Sibiu; 32 - Mediaş, jud. Sibiu; 33 - Cetatea de Baltă, jud. Alba; 34 - Buhnea, jud. Mureş; 35 - Crăciunel, jud. Alba; 36 - Meşcrea, jud. Alba; 37 - Lopadea, jud. Alba; 38 - Noşlac, jud. Alba; 39 - Dateş, jud. Mureş; 40 - Iernut, jud. Mureş; 41 - Vaidei, jud. Mureş; 42 - Cipău, jud. Mureş; 43 - Band, jud. Mureş; 44 - Zau de Câmpie, jud. Mureş; 45 - Lechinţa, jud. Mureş; 46 - Luduş, jud. Mureş; 47 - Bogata de Mureş, jud. Mureş; 48 - Gligoreşti, jud. Mureş; 49 - Oieşdea, jud. Alba; 50 - Telna, jud. Alba; 51 - Secăşel, jud. Alba; 52 - Vălişoara, jud. Alba; 53 - Colleşti, jud. Alba; 54 - Sâncrai, jud. Alba; 55 - Livezile, jud. Alba; 56 - Bădeni, jud. Cluj; 57 - Bădeni, jud. Cluj; 58 - Cuzdrioara, jud. Cluj; 59 - Rimetea, jud. Sibiu

Ca urmare a puternicelor bulversări socio-politice din România în perioada anilor 1944-1949 și a situației generate în perioada următoare, arheologia medievală s-a văzut supusă unor presiuni extraștiințifice care s-au accentuat cu timpul în special datorită reaşezării orientării istorice sub imperiul "directivelor" politice inspirate de către puterea sovietică, directive care îndepărtează interesul pentru studierea fortificațiilor în favoarea concentrării eforturilor în legitimarea "prieteniei multisekulare", a popoarelor din spațiul de influență sovietic, cu "slavii"³¹ (sic!). Cu toate acestea, problematica fortificațiilor primește câteva impulsuri, ca urmare a rezultatelor unor săpături arheologice și apar articole ce dezbate problematica fortificațiilor de pământ și a implicării cavalerilor teutoni în procesul de edificare a unui sistem de apărare la granița de sud-est a regatului arpadian. În acest sens, putem să menționăm lucrările lui G. Bakó³², Șt. Ferenczi³³, despre fortificațiile teutonilor și cele secuiești, A. D. Alexandrescu și N. Constantinescu³⁴, despre fortificația de pe

³¹ Menționăm în cadrul acestei acțiuni articolul lui V. Zdenek, *Les Magyars et les Slaves a la lumiere des fouilles archéologiques du X - XIIe siècle*, în *Stov. Arch.*, II, 1954.

³² G. Bakó, *Cavalerii teutoni în Țara Bârsei*, în *Studii*, 1, 1957, p. 143-160; IDEM, *Contribuții la istoria Transilvaniei de sud-est în sec. XI-XIII*, în *SCIV*, 1, 1961, p. 113-119; idem, *Elemente de origine locală și răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii din Transilvania*, în *SAI*, 3, 1961, pp. 57-67.

³³ Șt. Ferenczi, *Câteva observații asupra problemei cetăților de pământ din Transilvania și părțile marginase*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 115-126.

³⁴ A. D. Alexandrescu, N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Șprenghei*, în *MCA*, 6, 1959, p. 667-668; N. Constantinescu, *Cetatea de pământ din sec. XIV de la Frumoasa (Zimnicea)*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, pp. 731-745.

dealul Șprenghei (jud. Brașov), K. Horedt³⁵ și E. Dörner³⁶, despre valurile de pământ din Banat și Transilvania, W. Horwath³⁷, despre fortificațiile din Țara Bârsei, etc.

O lucrare foarte importantă pentru cercetarea fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania, deoarece încearcă crearea unei tipologii de referință pentru spațiul Europei centrale și de sud-est, este cea a lui W. Hensel³⁸, ea înscriindu-se în linia eforturilor de creare a unei tipologii a fortificațiilor ca un instrument de lucru în încercările de cronologizare a fortificațiilor de pământ sau a sistemelor de fortificații complexe. O încercare similară, orientată în special spre fortificațiile de piatră din cadrul fostului regat medieval maghiar, o datorăm lui L. Gerő³⁹, dar subiectul fiind unul prea vast.

Interesul crescând pentru fortificațiile medievale timpurii a dus, în perioada anilor '70 ai secolului al XX-lea, la o adevărată modă a cercetărilor arheologice a cetăților de pământ din Ungaria și România și acest afiux face necesară pentru prima oară o delimitare, la nivel terminologic, a tipurilor de fortificații identificate. Deși, din perspectiva cercetării istorico-arheologice din zilele noastre, poate unele din primele încercări de tipologizare coerentă la nivelul României sunt în mare parte invalidate, ele merită să fie menționate și doar pentru faptul că au creat o bază de lucru. Produsele științifice ale acestei perioade care merită să fie menționate se datorează următorilor cercetători: L. Chițescu⁴⁰, G. Ferenczi și I. Ferenczi⁴¹, E. Fügedi⁴², Gy. Györffy⁴³, R. R. Heitel⁴⁴, Gr. Ionescu⁴⁵, Th. Năgler⁴⁶, M. Rusu⁴⁷. În paralel, istoriografia maghiară a acordat o și mai mare atenție cercetării fortificațiilor și sistemelor de graniță, mai ales datorită lucrărilor lui Gy. Györffy⁴⁸. În articolul publicat în anul 1976, Gy. Györffy face o analiză pertinentă asupra începuturilor organizării comitatelor în regatul arpadian, dar cade în capcana polemicii dintre cele două istoriografii – maghiară și română – și atribuie acest model de organizare ca atribut al spațiului maghiar. Reușește să își contrazică în cadrul aceluiași text propriile afirmații în ceea ce privește originea anumitor termeni (ex. *vár* = cetate), atribuiți de autor, în paginile de început ale articolului, mediului iranian⁴⁹, ca apoi în partea finală să ajungă la concluzia că acest termen este de proveniență pur ungară⁵⁰.

³⁵ K. Horedt, *Cu privire la problema valurilor de pământ din Banat și din Crișana*, în SCIV, 16, 1965, 4, pp. 725-731; idem, *Zur Frage der Grossen Erdwälle im Karpatenbecken*, în *Kwartalnik historii kultury materialnej*, Krakow, 16, 1968, 1, p. 39-54; idem, *Zur Frage der Grossen Erdwälle an der mittleren und unteren Donau*, în *Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines*, București - Köln, 1974.

³⁶ E. Dörner, V. Boroneanș, *O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul țării noastre*, în *Ziridava*, II, 1968, p. 7-18.

³⁷ W. Horwath, *Wallburgen aus dem Burzenlande*, în *MBSM*, 5, 1944, 1-4, p. 38 sqq.

³⁸ W. Hensel, *Types de fortifications des Moyen-Age*, în *AP*, Varșovia, 1959.

³⁹ L. Gerő, *Magyarországi várépítészet*, Budapest, 1955.

⁴⁰ L. Chițescu, *Fortificațiile din pământ și din lemn pe teritoriul țărilor române în evul mediu*, în *SMMIM*, 2-3, 1969-1970, 46-61; idem, *O formațiune politică românească la nord și sud de Munții Făgăraș în secolul al XIII-lea*, în *RI*, 28, 1975, 7, p. 1057-1067.

⁴¹ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a depresiunii Homoroadeilor (jud. Harghita) între anii 1957-1978 (Raport preliminar)*, în *ActaMN*, 16, 1979, pp.411-430; idem, *Székelyföldi gyepük (Prisăci din secuime)*, în *Korunk*, 36, 1972, 2, p. 305-312.

⁴² E. Fügedi, *Vár és társadalom a 13. - 14. századi Magyarországon*, Budapest, 1977.

⁴³ Gy. Györffy, *Civitas, castrum, castellum*, în *ActaA*, 23, 1975, 3-4, p. 331-334; idem, *Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation*, în *AAASH*, Budapesta, 28, 1976, 3-4, p. 323-358.

⁴⁴ R. Heitel, *În legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră medievale din Transilvania*, în *BMI*, 39, 1970, 2, p. 26-29.

⁴⁵ Gr. Ionescu, *Sur les espèces et la terminologie des constructions fortifiées bâties au moyen-âge sur le territoire de la Roumanie*, în *RRH*, XI, 1972, 3, p. 474-483.

⁴⁶ Th. Năgler, *Cercetările din cetatea Breaza (Făgăraș)*, în *SrComSb*, 14, 1969; idem, *Cetatea feudală de la Tilișca în lumina recentelor cercetări și săpături arheologice*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie*, 1964. II, București, 1970, 189-195; idem, *Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în *SrComSb*, 20, 1977, p. 27-49; Th. Năgler, M. Rill, *Fortificația medievală de pământ din comuna Vurpăr, jud. Sibiu*, în *MCA*, 17, 1983, 2 (1993), p. 485-487.

⁴⁷ M. Rusu, *Cetățile transilvănene din sec. IX-XI și importanța lor istorică*, în *Ziridava*, X, 1978.

⁴⁸ Gy. Györffy, *Formations d'États au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum du notaire Anonyme”*, în *NÉH*, Budapest, 1965; idem, *Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation* în *AAASH*, 28, 1976.

⁴⁹ Gy. Györffy, *Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation*, p. 323.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 337.

Tot în perioada anilor '70 ai secolului al XX-lea, sub patronajul Comisiei Monumentelor Istorice din România, este inițiată o campanie de cercetare a microzonelor istorice din România și principalul promotor al acestei cercetări - pentru Transilvania - a fost R. Popa, care a început acest tip de cercetare la sfârșitul anilor '60, publicând în 1970 lucrarea ce va introduce un nou sistem de cercetare arheologică a vestigiilor evului mediu⁵¹. Școala de arheologie fondată de R. Popa se bazează pe cercetarea arheologică sistematică a microzonelor istorice (Țara Maramureșului, Țara Hațegului, Țara Făgărașului⁵² etc.) și finalizarea acestei cercetări prin monografiile complete. Absolut firesc, în cadrul cercetării, unul din punctele forte rămănea cercetarea fortificațiilor, în jurul cărora s-a desfășurat viața economică și politică a hinterlandului ce aparținea de ele, iar în acest context sunt de amintit, pe lângă R. Popa⁵³, eforturile lui Gh. Anghel⁵⁴, M. Barbu și M. Zdroba⁵⁵, V. Drăguț⁵⁶, L. Borcea⁵⁷.

În paralel cu sistemul de cercetare promovat de către R. Popa, la Cnșj-Napoca se dezvoltă un alt centru de cercetare a evului mediu transilvănean, mai ales a spațiului central al provinciei, centru de cercetare ce îi are ca exponenți pe M. Rusu⁵⁸, Șt. Matei⁵⁹, P. Iambor⁶⁰ și mai recent A. A. Rusu⁶¹. Numele acestora sunt legate în mod direct de cercetarea fortificațiilor medievale transilvane, atât din punct de vedere al abordării arheologice, cât și din punct de vedere al studierii acestora din prisma documentelor și a fenomenelor socio-politice. Cu toată activitatea laborioasă a acestor cercetători, domeniul arheologiei medievale, în speță a fortificațiilor nu s-a îmbogățit cu urmași ai arheologilor mai sus menționați, deoarece nu au existat colaborări și nici nu s-a creat o școală care să promoveze și să continue cercetările întreprinse de fiecare în parte. Trebuie să remarcăm, totuși, că A. A. Rusu, ca fost elev al lui R. Popa, promovează sistemul acestuia de cercetare, corectând în același timp lipsurile inerente acelor începuturi.

Tot în anii '70 ai secolului al XX-lea apar și unele studii de referință cu privire la contribuția Ordinului Teutonic în domeniul construirii de fortificații în Transilvania, cum sunt cele ale lui G. Adriányi⁶², H. Glassl⁶³, K. Horedt⁶⁴ ș.a. În paralel cu interesul pentru istoria Ordinului Teutonic în Țara Bârsei, manifestat mai ales de istoriografia germană, istoriografia maghiară redescoperă problematica granițelor și apărării acestora. Această

⁵¹ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

⁵² Din păcate dispariția prematură a lui R. Popa, a lăsat această zonă incomplet cercetată, ea fiind preluată de unul dintre discipolii săi și finalizată printr-o lucrare monografică (A. Lukacs, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, București, 1998).

⁵³ R. Popa, *La începutul evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988; idem, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *BMI*, 41, 1972, p. 54-66; R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra*, în *MCA*, 14, 1980, p. 496-503.

⁵⁴ Gh. Anghel, *Cetatea feudală de la Tăuși (jud. Alba)*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie*, București, 1970, p. 196-208; idem, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972.

⁵⁵ M. Barbu, M. Zdroba, *Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu*, în *Ziridava*, VIII, 1977, p. 17-28; M. Zdroba, M. Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 47.

⁵⁶ V. Drăguț, *Cetatea Bologa. Notă preliminară*, în *RMM. MIA*, 47, 1978, 2, p. 43-45.

⁵⁷ S. Dumitrașcu, L. Borcea, *Sondașul arheologic din iulie 1973 în cetatea Biharea*, în *Crisia*, 4, 1974, p. 57-62.

⁵⁸ M. Rusu, *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea*, în *AHC*, 3, 1960, p. 7-25; idem, *Cetățile transilvane din sec. IX-X și importanța lor istorică*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 159-179; idem, *Castrul roman Apulum și cetatea Alba Iulia*, în *AHC*, 22, 1979, p. 47-70; M. Rusu, Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șivirara*, în *FI*, II, 1972, p. 57-63.

⁵⁹ Șt. Matei, P. Iambor, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudală timpurie*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 507-515.

⁶⁰ P. Iambor, Șt. Matei, *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur*, în *AHC*, 18, 1975; idem, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec. IX-XIV)*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 599-620; P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 75-86; idem, *Donjonul cetății Dăbâca*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 197-200.

⁶¹ A. A. Rusu, *Castelul din Transilvania în sec. XIII-XVI*, în *AHC*, XXII, 1979, p. 71-98; idem, *Cetățile medievale timpurii din zona orașului Cluj în lumina unui document inedit*, în *SUBB*, 25, 1980, 1, p. 8-13; idem, *Donjoane din Transilvania*, în *ActaMN*, XVII, 1980, pp. 177-197.

⁶² G. Adriányi, *Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens in Siebenbürgen*, în *UJ*, 3, 1971.

⁶³ H. Glassl, *Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211-1225)*, în *IJ*, 3, 1971.

⁶⁴ K. Horedt, *Zur deutschen Kolonisation in Südsiebenbürgen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, în *KASL*, 5, 1975.

temă a fost abordată în perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului al XX-lea de către V. Hasenöhrl⁶⁵, K. Taganyi⁶⁶, F. Fodor⁶⁷ și E. Moór⁶⁸ și reluată în anii '70 ai secolului XX de către A. Bortissy⁶⁹, G. Ferenczi și I. Ferenczi⁷⁰, fiind folosite în special contribuțiile filologilor în domeniul analizei toponimice și lingvistice a zonelor de graniță ale regatului ungar. Contribuții semnificative în acest domeniu au fost aduse de M. Horwath⁷¹, H. Göckenjan⁷², Gy. Györfy⁷³, care s-au ocupat de studiul elementelor etnice însărcinate cu paza granițelor și cu analiza structurilor feudale caracteristice zonelor frontaliere. Referitor la acest aspect istoriografic european, impulsionată de congresele dedicate *limes*-ului roman, cunoaște în ultimii ani o dezvoltare importantă, dacă ar fi să cităm doar pe Daniel Power⁷⁴.

Anii '80 ai secolului al XX-lea au adus creșterea interesului specialiștilor pentru cercetarea fortificațiilor⁷⁵ fie ele ecleziastice sau laice, ca urmare a impulsului dat de rezultatele celor două centre principale de cercetare arheologică a evului mediu românesc. Carența care se manifestă și acum este aceea a nepublicării la timp sau chiar de loc a rezultatelor obținute de arheologi, deși șantiere arheologice au fost extrem de numeroase, datorită planurilor de cercetare elaborate de muzeele de rang național și județean. Unul dintre cei care s-au preocupat de lucrurile fortificate, cu intenția de a aborda o zonă în spiritul metodei elaborată de R. Popa, este V. Eskenasy⁷⁶, a cărui cercetări s-au axat în principal asupra Țării Hațegului și Țării Făgărașului. De altfel, cercetarea arheologică asupra fortificațiilor se concentrează asupra celor existente în partea centrală a Transilvaniei - preponderența deținând-o P. Iambor, Șt. Matei - și în zona Banatului.

La nivel de sinteze asupra unor regiuni istorice, aspecte despre fortificațiile bănățene sunt surprinse de L. Mărghitan⁷⁷, cu privire la fortificațiile din estul Transilvaniei există lucrarea în manuscris *Cetatea Vârșag și unele probleme privind cetățile medievale timpurii din estul Transilvaniei*⁷⁸, iar la nivelul unei sinteze generale a Transilvaniei, cu tot eclecticismul lucrării, trebuie menționată lucrarea lui Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*⁷⁹, care în volumul II, rezervă un capitol aparte pentru analiza fortificațiilor de diverse tipuri din Transilvania. Analiza critică a acestui capitol este absolut necesară acum, când bibliografia cu referire la fortificațiile transilvănene s-a îmbogățit și unele idei enunțate de autorul mai sus citat s-au perimat sau în cel mai bun caz trebuie rectificate și avem în vedere, pe lângă aspectele de terminologie, o analiză mai aprofundată asupra motivațiilor care au dus la diversificarea tipologică a fortificațiilor, precum și o stabilire a centrelor de origine a unor tipuri de fortificații existente în Transilvania⁸⁰.

⁶⁵ V. Hasenöhrl *Deutschlands südöstliche Marken im 10., 11. und 12. Jahrhundert*, în *AfÖG*, Bd. 82, 1895.

⁶⁶ K. Taganyi, *Alte Grenzschutz - Vorrichtungen und Grenz-Odland: gyepeu und gyepeulve*, în *UjB*, I, 1921, 2.

⁶⁷ F. Fodor, *Adatok a magyar gyepek földrajzához*, în *Hadtörténelmi Közlemények*, 37, 1936.

⁶⁸ E. Moór, *Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze*, în *UjB*, 9, 1929.

⁶⁹ A. Borossy, *Határőrség és határőrök az árpádok korában*, în *HK*, XXIV, 4, 1977.

⁷⁰ Vezi nota 40.

⁷¹ M. Horwath, *Nyugati Határvédelemünk stratégiai taktikaijelentőségének néhány kérdése a XI-XII. században*, în *HK*, Budapesta, 4, 1957, 1-2.

⁷² H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter in mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972.

⁷³ Gy. Györfy *Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation* în *AAASH*, 28, 3-4, 1976.

⁷⁴ D. Power, *The Norman Frontier in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries*, în *Cambridge Studies in medieval Life and Thought: fourth Series*, no. 62, 2004.

⁷⁵ Acest interes se manifestă și în spațiul central european, mai ales în Austria, Polonia, Ungaria. În Austria numai pentru perioada cuprinsă între anii 1985-1997 sunt repertoriolate peste 100 de articole referitoare la fortificațiile medievale (vezi H. Gruber, I. Harb, N. Hofer, E. H. Huber, W. K. Kovacsovics, K. Kührtreiber, Th. Kührtreiber, M. Roscher, G. Scharrer, K. Tarcsay, *Bibliographie zur archäologie des Mittelalters in Österreich 1985-1997*, în *BMÖ*, 14, 1998, pp. 179-253).

⁷⁶ V. Eskenasy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului - cetatea Comanei (secolele XIII-XIV)*, în *RMM MIA*, 50, 1981, I, p. 34-44.

⁷⁷ L. Mărghitan, *Bauatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985.

⁷⁸ G. Ferenczi, Șt. Ferenczi, *Cetatea Vârșag și unele probleme privind cetățile medievale timpurii din estul Transilvaniei*, mss.

⁷⁹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979.

⁸⁰ O analiză critică, pertinentă, a lucrării lui Șt. Pascu a fost făcută de R. Popa în cadrul unui studiu cu privire la modalitățile de scriere a istorie în anii comunismului - vezi R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României în jurul anului O Mie*, în *SCIVA*, 42, 1991, 3-4, p. 158 sqq.

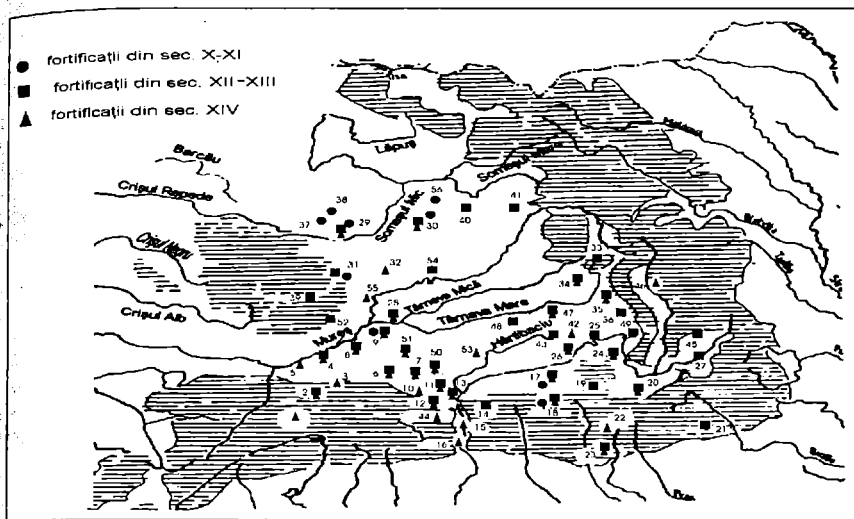

Fig. 3. Harta III. Fortificații medievale din Transilvania.

1. Piatra Craivii, 2. Sibiușel, 3. Cucuiș, 4. Orăștie, 5. Deva, 6. Săsciori, 7. Căpâlna, 8. Sebeș, 9. Alba Iulia, 10. Tilișca, 11. Sibiel, 12. Orlat, 13. Sibiu, 14. Avrig, 15. Tâlmăciu, 16. Lotrioara, 17. Făgăraș, 18. Breaza, 19. Codlea, 20. Brașov, 21. Tabla Buții, 22. Bran, 23. Oratia – Podul Dâmboviței, 24. Feldioara, 25. Ungra, 26. Hălmeag, 27. Teliu, 28. Cetatea de Baltă, 29. Cluj-Napoca, 30. Dăbâca, 31. Moldovenești, 32. Turda, 33. Rabsone, 34. Furușu, 35. Malnaș, 36. Rika, 37. Zalău – Ortelec, 38. Zalău – Observator, 39. Coljești, 40. Valea Reii, 41. Rodna, 42. Rupea, 43. Viscri, 44. Rășinari, 45. Turia – Balványos, 46. Racu, 47. Sighișoara, 48. Florești, 49. Racoș, 50. Gârbova, 51. Petrești, 52. Piatra Craivii, 53. Biertan, 54. Morești, 55. Aiud, 56. Șirioara.

În contextul lucrărilor de sinteză trebuie menționate și lucrările datorate lui T. O. Gheorghiu⁸¹, Gh. Anghel⁸² și A. A. Rusu⁸³, cu o mențiune specială asupra celui din urmă, care tratează în lucrarea de doctorat tocmai fortificațiile din cadrul voievodatului Transilvaniei în perioada secolelor XI-XIV. Lucrarea menționată pune un accent deosebit pe aspecte puțin tratate în istoriografia română la aceea dată (1987), dar și în prezent, aspecte legate de organizarea internă a cetăților și de formele de proprietate și proprietarii acestor construcții.

O tematică asemănătoare abordează și Gh. Anghel, care se oprește asupra fortificațiilor de piatră din sud-vestul Transilvaniei, abordându-le din perspectiva dreptului de a construi fortificații din piatră în evul mediu timpuriu transilvan, precum și din perspectiva analizării amplasării, tehnicilor de construcție, funcțiilor acestor fortificații, în final realizând și un repertoriu al lor, ce se dorește a fi o sumă de micromonografii alocate fiecărei fortificații. Dintre lucrările dedicat studierii fortificațiilor din piatră de pe teritoriul Transilvaniei, lucrarea lui Gh. Anghel este cea mai amplă sinteză și totodată a unei dinure referințele bibliografice de bază.

Totodată, un interes mare pentru studiul istoriei Transilvaniei a fost generat de apariția în 1986 la Budapesta a unei istorii a Transilvaniei⁸⁴, lucrare ce a apărut și în limbi de circulație internațională, dar într-o formă prescurtată – referindu-mă doar la varianta în limba franceză⁸⁵. Apariția acestui volum de sinteză a

⁸¹ T. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985. Lucrarea este o încercare de surprindere sintetică - din punctul de vedere al unui arhitect - a evoluției sistemelor de fortificații medievale de pe teritoriul celor trei voievodate române și din această cauză nu reușește să depășească anumite limite, datorate neconsultării sau necunoașterii întregii bibliografii cu privire la tematica tratată.

⁸² Gh. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986.

⁸³ A. A. Rusu, *Cetăți din voievodatul Transilvaniei (sec. XI-XIV)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1987.

⁸⁴ B. Köpeczi, *Erdély története*, I-III, Budapest, 1986.

⁸⁵ Idem, *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1992.

istoriei Transilvaniei a fost un impuls pentru revigorarea cercetărilor arheologice și de arhivă, din dorința nemăturisită în mod direct de a se da un răspuns tezelor enunțate în lucrare.

După un avânt considerabil, luat în deceniile șapte și opt ale secolului al XX-lea, în următoarea decadă cercetarea fortificațiilor în România a intrat într-o vizibilă stagnare, ce se reflectă atât prin numărul redus al publicațiilor tematice, dar și prin lipsa cercetărilor propriu-zise. Fenomenul este sincron, așa cum observă A. A. Rusu, cu progrese notabile înregistrate în acest domeniu de istoriografiile statelor vecine: ungară, polonă și rusă⁸⁶. În schimb ultimii 15 ani ai secolului al XX-lea aduc o intensificare a cercetărilor asupra fortificațiilor, trecându-se și la timide încercări de reconsiderare a tipologiei lor⁸⁷ și la o oarecare preocupare pentru prezentarea fortificațiilor transilvănene în raport cu evoluția politică a spațiului est-european și nord-balcanic⁸⁸, încercându-se încadrarea acestora într-un complex de sisteme defensive edificate de puterea regală la granițele statului. Această tendință este evidentă și în *Istoria Transilvaniei*⁸⁹, care a văzut lumina tiparului la Budapesta, precum și în lucrările apărute în Ungaria ce tratează problematica fortificațiilor atât de pe teritoriul transilvănean⁹⁰ cât și din spațiul regatului medieval ungar⁹¹. Comparativ, cele două bibliografii naționale cu referire la problematica fortificațiilor au o evoluție divergentă, nu numai în ceea ce privește scopul declarat al cercetărilor, ci și metodologia folosită în cadrul cercetării. În acest sens, istoriografia maghiară a pus și pune un accent deosebit pe cercetarea integrativă a fortificațiilor timpurii în domeniul mai larg al analizei evoluției demografice din perioada de început a evului mediu. În ceea ce privește istoriografia din România, timide contribuții în acest sens se datorează lui Șt. Pascu⁹² și Șt. Olteanu⁹³ și cu unele accente mai evidente

⁸⁶ A. A. Rusu, *Cetatea medievală de la Florești (jud. Cluj). Cercetări arheologice din anii 1990-1991.*, în *EN*, III, 1993, p.281.

⁸⁷ V. Boroneanț, V. Pascu, G. Hurezean, *Cetatea de la Cladova, reședința voievodului Transilvaniei - Ponsa*, în *Ziridava*, 15-16, 1987, p. 75-84; R. Popa, D. Căpățână, A. Lukács, *Cercetările arheologice de la Voievozi. Contribuții la istoria Bihorului în sec. XII-XV*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 61-105; T. L. Roșu, *Oradea - Cetatea Bihor, străveche vatră voievodală - din epoca de piatră la sfârșitul sec. XIV*, Oradea, 1992; P. Beșliu, *Contribuția Universității săsești la consolidarea sistemului de fortificații din Defileul Oltului*, în *Tyrageia*, III, 1993, 151-157; A. A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI-XIV. Cercetări vechi și noi*, în *EN*, 4, 1994; idem, *Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de est. Note critice*, în *Crisia*, 24, 1994; Th. Nägler, P. Beșliu, *Fortificații medievale la marginea voievodatului Transilvaniei. Cetatea medievală de la Râșinari*, în *BCMI*, 1998, 3-4, p. 8-13.

⁸⁸ V. Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în sec. IX-X*, în *ARHM*, XIII, 1990, p. 103-148; Fr. Pall, *Romanians of Transylvania in the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 1993; D. Țeicu, *Despre începuturile arhitecturii de fortificații medievale în Banat*, în *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996, p. 77-82; A. A. Rusu, *Arheologia cetăților medievale ale Transilvaniei*, în *AM*, II, 1998, p. 5-20; I. Ferenczi, I. Dénés, *Udvarhelyszéki róttésvonulatokról. Adatok Erdély Szent László-kori határvédelmének kérdéséhez* [Valuri continui din Scaunul Odorhei. Contribuție la problema apărării hotarelor Transilvaniei în timpul Sfântului Ladislau], în *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület. Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történelemszalkozó Előadást és Iratit*. Budapest-Zürich. Ungarisch Historischer Verein Zürich, 1994; I. Ferenczi, *Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdését taglalja*, [Note în legătură cu o declarație de opinie privitoare la cetățile feudale timpurii de piatră din Transilvania de est], în: *Műemlékvédelem*, 25, 1991, 4; I. Ferenczi, *Sóvidéki várainkról* [Cetățile noastre din Ținutul sării], Corund, Firtos Művelődési Egylet, 1995.

⁸⁹ B. Köpezi (coordonator), *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1992, p. 172 sqq.

⁹⁰ B. Elek, *Kelet-Erdély "kora" kővárjai*, în *CB*, I, Gyöngyös, 1990, p. 68-85; I. Ferenczi, *Sóvidéki várainkról*; I. Bóna, *Az Árpádok kora várairól*, Debrecen, 1995; G. Entz, *Erdély építészete a 11-13. században* (Arhitectura Transilvaniei în secolele XI-XIII), Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1994.

⁹¹ E. Bodo, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, Berlin 1939; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, 2 vol., Berlin 1940, 1943; L. Gerő, *A magyarországi várépítészet* (Arhitectura fortificațiilor în Ungaria), Budapest 1955; idem, *Várépítészetünk* (Construcțiile noastre fortificate), Budapest 1975; A. Bartha, *La société hongroise aux IXe et Xe siècles*, în *SHASH*, 85, 1968; H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwachter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden 1972; E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary: 1000-1437*, în *SHASH*, 187, 1986; H. W. Böhme, B. von den Dolln, D. Kerber, C. Meckseper, B. Schock-Werner, J. Zeune, *Burgen in Mitteleuropa*, 2 vol., Stuttgart 1999.

⁹² *Voievodatul Transilvaniei*, II-III, Cluj-Napoca, 1979-1984.

⁹³ *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV-XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997.

asupra importanței demografiei în contextul cercetării apariției și dezvoltării localităților în Transilvania, lui P. Niedermaier.⁹⁴

Condițiile în care a fost interpretată istoric, o cercetare arheologică deficitară, împletită cu clișee istoriografice, a dus la constituirea așa-numitei probleme "a cetăților de piatră construite în Transilvania de est în vremea regelui Ladislav I cel Sfânt". Problema a făcut obiectul unei polemici între I. Ferenczi, E. Benkő și A. A. Rusu⁹⁵. Ne raliem opiniei lui A. A. Rusu, conform căreia creșterea numărului de fortificații în Transilvania nu are la bază doar dezastrele invaziei mongole din 1241-1242, ci și o mai îndelungată evoluție a tehnicii de construcție în piatră și apariția centrelor de piatră ce au funcționat în jurul marilor construcții religioase ale secolelor al XII-lea și al XIII-lea, bazându-se și pe existența unui număr relativ important de caste regale unde se cunosc și faze de piatră la nivelul secol XII sau început de secol XIII⁹⁶.

Lucrarea cercetătorului bucureștean Al. Madgearu⁹⁷, reprezintă o apariție însoțită în peisajul istoriografic românesc referitor la controversatele probleme ale evului mediu timpuriu transilvan, însoțită, deoarece astfel de lucrări sunt extrem de rare și puținele care au apărut au ocolit tratarea amănunțită și corelarea cu informațiile arheologice și cercetările toponimice cele mai recente, alte unni izvor extrem de important pentru istoria Transilvaniei medievale, cum este *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus. Problema fortificațiilor timpurii pe teritoriul Transilvaniei nu putea scăpa analizei în contextul acestei lucrări și Al. Madgearu se dovedește un fin analist al datelor cunoscute, existând, totuși, și în acest capitol unele lipsuri în parcurgerea bibliografiei recente⁹⁸. O concluzie importantă este dată de analiză datelor cunoscute despre fortificația de la Dăbâca, subliniindu-se că aceasta nu poate data din secolul al IX-lea și dacă a aparținut ducatului lui Gelu, atunci în nici un caz nu poate fi identică cu acel castru menționat de Anonymus. În ceea ce privește fortificațiile de la Cluj-Mănăstur, Moigrad, Ortelec, Zalău, Șirioara, Cuzdroara și Viile Tecii, Al. Madgearu le încadrează în secolul al X-lea, neexcluzând posibilitatea existenței lor anterior acestui secol, iar în ceea ce privește momentul distrugerii lor se declară de acord cu anul 1068, anul confruntărilor violente între unguri și pecenegi. O problemă specială este cea a identificării cetății de reședință a lui Gelu, menționată în *Gesta lui Anonymus*. Al. Madgearu, pornind de la ipoteze, care nu sunt verificate prin săpături arheologice, preluând idei mai vechi, consideră că cetatea de reședință a lui Gelu este la Cluj, iar acel *castrum Clusa* ar putea refolosi parțial fortificațiile castrului roman care a existat înaintea constituirii municipiului Napoca (în colțul de nord-vest al incintei municipale). Considerăm că argumentele sunt de ordin conjunctural și, cel puțin la nivelul cercetărilor arheologice actuale nimic nu ne permite să admitem ca veridică o astfel de ipoteză, lucru de altfel subliniat chiar de către autor. Pe de altă parte, în această ecuație care ar fi locul și rolul fortificației de la Cluj-Mănăstur, dacă *castrum Clusa* se afla pe teritoriul vechiului castru roman.

Problematika fortificațiilor de piatră, ce au aparținut regatului ungar, a devenit o preocupare importantă în istoriografia română și maghiară din ultimii zece ani, considerându-se, pe bună dreptate zicem noi, că studierea fortificațiilor și încercarea de a desprinde din analiza lor tipologică și din influențele constructive în ce măsură regalitatea a urmărit crearea unor sisteme de frontieră la marginea posesiunilor sale, reprezintă o altă cale de abordare a problemei raporturilor dintre voievodatul transilvan și regalitatea ungară. Această tendință nu face altceva decât să se înscrie în linia ce domină istoriografia europeană din ultimii 15 ani, revitalizată de reeditările unor lucrări de fa mijlocul secolului XX, cum este și cea a lui E. Bodo⁹⁹ sau de aparițiile unor lucrări cu caracter bibliografic în principal, cum sunt cele ale lui M. Brice¹⁰⁰, K. Tarcsay¹⁰¹, A. A. Rusu¹⁰² ș.a.

⁹⁴ Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreisgebiet. I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241, Heidelberg, 1996; Städtebau im Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreisgebiet (1242-1347), Köln, Weimar, Wien, 2002.

⁹⁵ Vezi pe larg A. A. Rusu, *Arheologia, cronologia și interpretarea istorică*, p. 387-393.

⁹⁶ I. M. Tiplăc, *Sistemele de fortificații ale Transilvaniei (sec. XI-XIV)*, teză de doctorat, Sibiu, 2002.

⁹⁷ Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Aunonin*, Cluj-Napoca, 2001. Vezi recenzia completă în *ActaTS*, 1, 2002, p. 215-219.

⁹⁸ C. Cosma, *Fortificații din secolele X-XI din vestul și nord-vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetărilor*, în *ActaMP*, XXIII, 2000, 1.

⁹⁹ E. Bodo, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, Band. III, Würzburg, 1998.

¹⁰⁰ M. Brice, *Burgen und Wehranlagen. Von der Antike bis Ende des 20. Jahrhunderts*, Augsburg, 1991.

¹⁰¹ K. Tarcsay, *Bibliographie zur Archäologie des Mittelalters in Österreich 1985-1997*, în *BMÖ*, 14, 1998.

¹⁰² *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat / Bibliographie der Befestigungen aus Siebenbürgen und aus dem Banat während des Mittelalters und der Frühneuzeit*, Reșița, 1996.

În acest context, menționăm și lucrările lui P. Iambor¹⁰³, P. M. Beșliu¹⁰⁴, T. A. Sălăgean¹⁰⁵ și A.-M. Veltre¹⁰⁶, ce marchează o nouă etapă în cercetarea fortificațiilor transilvănene, aducând numeroase informații noi și din domenii conexe. Lucrarea lui P. M. Beșliu reprezintă o încercare de analizare a unui segment din ceea ce a reprezentat granița regatului ungar în perioada secolelor XIV-XVI, dar raportarea doar la segmentul cuprins între Țara Hațegului și zona Făgăraș nu constituie o premisă favorabilă obținerii unor rezultate notabile. Titlul lucrării – *Fortificații – sisteme de fortificații la marginea sudică a Transilvaniei (sec. XIV-XVI)* – sugerează că lucrarea se referă la tot sudul Transilvaniei, analizat din perspectiva politicii duse de regalitatea ungară în vederea contracarării acțiunilor Imperiului Otoman, dar din analiza textului reiese că autorul face referire doar la o serie de fortificații din zona mai sus menționată și fără să ofere altceva decât date generale despre fiecare dintre fortificațiile avute în vedere. O situație mai fericită o întâlnim în cazul lucrării lui P. Iambor¹⁰⁷, care tratează un segment din ceea ce reprezintă domeniul fortificațiilor transilvane, și anume cel al așezărilor fortificate din secolele IX-XIII, oferind un tablou complet al acestora și analize comparative cu alte tipuri similare din spațiul polon și ungar.

Cu toate că există o bibliografie – românească și străină – impresionantă, referitoare la fortificațiile transilvane, nu avem încă o sinteză care să ofere o imagine de ansamblu asupra apariției și dezvoltării fortificațiilor pe teritoriul Transilvaniei. Pe de altă parte, nu avem o integrare a istoriei fortificațiilor – micromonografiile dedicate cetăților sau sinteze – într-o prezentare generală a istoriei secolelor XI-XIV în care să se rediscute ceea ce este realmente sigur din istoria perioadei. Pe această linie trebuie totuși să menționăm lucrarea lui Al. T. Sălăgean¹⁰⁸, care încearcă să ofere o imagine cât mai completă asupra evenimentelor din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Încă din introducere, autorul ne prezintă o mică parte, din ceea ce consideră a fi principalul merit al lucrării, când, foarte pe scurt, analizează înțelesul de *regnum Transilvanum* și își declară intenția de a integra fenomenul istoric particular în istoria generală a Transilvaniei. Tocmai de aceea, autorul nu poate omite din analiza sa fortificațiile transilvănene ale secolului al XIII-lea, context în care se referă la fortificațiile teutone ce au fost refolosite (sic!)¹⁰⁹. Fortificațiile ridicate de acest Ordin în Transilvania sunt departe de a fi stabilite cu claritate în teren și tocmai de aceea opiniile hazardate ale unor istorici nu trebuie să fie preluate fără consultarea informațiilor primare. Incluziunea cetății Comana de Jos¹¹⁰ în lista cetăților potențial construite de tautoni ne pare mai mult decât hazardată, chiar dacă este preluată doar o opinie a lui P. Binder¹¹¹. Trebuie menționată și interesanta ipoteză, formulată de autor, cu privire la posibilitatea identificării zonelor de poziționare a patru dintre cetățile teutonilor în funcție de informațiile

¹⁰³ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania în secolele IX-XIII (Aspecte economice, sociale, politice, militare, demografice și culturale, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1999.*

¹⁰⁴ P. M. Beșliu, *Fortificații – sisteme de fortificații la marginea sudică a Transilvaniei (sec. XIV-XVI), teză de doctorat, Sibiu, 2001.*

¹⁰⁵ T. A. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Regimul politic al voievodului nobiliar, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2002.*

¹⁰⁶ A.-M. Veltre, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V-XII, București, 2002.*

¹⁰⁷ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania, passim.*

¹⁰⁸ Al. T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional, Cluj-Napoca, 2003. O prezentare critică în ActaTS, III, 2004, p. 213-226.*

¹⁰⁹ Pentru opinii mai recente asupra fortificațiilor teutone din Transilvania, alături de bogata bibliografie referitoare la problematică, a se vedea și R. Popa, *Kreuzritterburgen in Südosten Transilvaniens, în IBI Bulletin, 47, 1990-1991, 2, A. A. Rusu, Die Frage der vom Deutschen Orden im Südosten Siebenbürgen errichteten Burgen, în CB, 5, Castle and Church, Gdansk, 1996.*

¹¹⁰ Nu cunoaștem în baza căror argumente cât de cât pertinente cetatea Comana de Jos ar fi posibil să fi fost construită de teutoni. Considerăm că informația arheologică furnizată de cel care a efectuat săpături în cadrul acestei fortificații – V. Eskenazy – este, cel puțin la nivelul cunoștințelor noastre, izvorul cel mai demn de crezare. Autorul citat o datează, în baza ceramicii descoperite și a unui fragment de pinter, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (v. V. Eskenazy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului. Cetatea Comanei (secolele XIII-XIV), în RMMI.MIA, 1981, 1, p. 34-44; A. Lukacs, Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI), București, 1999, p. 146-148), fiind o cetate de refugiu a unei comunități, construită probabil în perioada imediat următoare invaziei din 1241-1242.*

¹¹¹ Al. T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, p. 29, n. 78.*

furnizate de actele de donație către cistercieni a patru biserici din Țara Bârsei: *Castrum Sanctae Mariae* – Feldioara, *Mons Sancti Petri* – Sânpetru, *Mons Mellis* – Hârman, *Tartilleu* – Prejmer¹¹². În ceea ce privește *intensa activitate constructivă* de la începutul secolului al XIII-lea trebuie privită și ea cu oarecare circumspecție în contextul în care avem doar câteva fortificații atestate ca existând în această perioadă, majoritatea castrelor regale – Dăbâca, Cluj-Mănăstur, Șirioara, Moldovenești, Turda, Hunedoara-Sânpetru ș.a. – fiind construite în intervalul cuprins între a doua jumătate a secolului al X-lea și sfârșitul secolului al XI-lea. Celelalte fortificații nobiliare, dintre care amintim pe cea de la Călnic, Adrian, Piatra Șoimului ș.a., au fost ridicate în perioada războaielor civile dintre Bela al IV-lea și Ștefan, lucru menționat, de altfel și de autorul citat. Considerăm foarte interesantă și ipoteza cu privire la micșorarea suprafeței fortificațiilor în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, conform căreia regalitatea fiind interesată doar de aspectul militar al unei fortificații a impus disocierea acesteia de alte atribuții – eclesiastice sau administrative –, fapt ce a atras o scădere a suprafeței fortificate. Totuși, trebuie avut în vedere că acest sistem a pătruns în Transilvania, încă din secolul al XII-lea, sub impulsul dat de coloniștii germani, care au introdus în regatul ungar modelul occidental de curte senioară: capela rotundă și turnul locuință înconjurate de un val de pământ și palisadă sau chiar de incintă de piatră. În acest sens sunt de citat complexul fortificat de la Orăștie-Cetate¹¹³, Petrești, Călnic¹¹⁴, Sibiu-Piața Huet¹¹⁵, Axente Sever-faza cu turnul locuință¹¹⁶ etc. Referirile la fortificațiile *din noua generație* (s.n.)¹¹⁷, ce nu au fost cucerite de tătari cu prilejul invaziei din 1285, ne-am fi dorit să fie mult mai explicite, autorul nelăsând să se înțeleagă la care fortificații face referire și nici care sunt caracteristicile *noii generații de fortificații*. Este, probabil, vorba de micile fortificații nobiliare de tipul celor de la Călnic, ridicate din piatră? Rămâne ca analiza și cercetările viitoare să confirme sau să infirme o asemenea ipoteză.

Cercetarea istorică și arheologică a ultimilor ani a pus din nou în lumina necesitatea reorganizării cronologice a fortificațiilor transilvănene și alinierea lor la o cronologie central europeană, eam să permită integrarea lor în cadrul proceselor istorice ce au avut loc la scara întregii regiuni în perioada cuprinsă între secolele X-XIV. Până în prezent avem foarte multe nelămuriri și întrebări și de la care trebuie să pornim în cercetarea castelologiei din spațiul transilvan și foarte puține răspunsuri și certitudini, pe baza cărora să pornim analiza punctuală a fiecărei fortificații.

A SURVEY OF RESEARCH ON EARLY MEDIEVAL STRUGHOLDS IN TRANSILVANIA

SUMMARY

The research of transylvanian fortifications it is very important for understanding the evolution of all transylvanian society in early middle ages. Till now these research isn't made very good because of some political problems, such as "Transylvanian problems" between Romanian and Hungarian historians. Due to this we have three different opinion about early middle ages fortifications:

- a hungarian opinion about early medieval fortifications (10th-13th centuries)
- a romanian opinion about same topics
- a german opinion about fortified churches from south of Transylvania (15th-17th centuries)

All these opinions has been analyzed just from two point of view: the art history point of view and the archaeological point of view. The beginning of transylvanian fortifications researches was in 19th century, because of romantic literature about castles, but just in 20th century all fortifications from Transylvania was known. The most important papers about this subject are *Cetățile de piatră din Transilvania* (Gh. Anghel), *Voievodatul Transilvaniei* (Ștefan Pascu), *Țara Hațegului* (Radu Popa), but each of them wasn't dedicated to all type of fortifications. About the book by Ștefan Pascu we have some critic opinion from Radu Popa (*Observații și îndreptări la istoria anului O Mie*), which made a very good analyse, not just for that book but for all major papers about transylvanian early middle ages history.

Starting from this critic opinions we made a short analyse of last 50th years bibliography concerning the transylvanian medieval fortifications, especially for the romanian bibliography, because romanian bibliography begun its preoccupations about this topics just in second half of the 20th century, when begun the archaeological excavations at Dăbâca, Biharea, Alba Iulia, Șirioara etc.

¹¹² *Ibidem*, p. 30

¹¹³ Z. K. Pinter, *Rotonda de la Orăștie*, în *In Memoriam Radu Popu*, Bistrița, 2003, p.

¹¹⁴ Gh. Anghel, *Cetățile medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 30-32; N. M. Simina, *Cetatea din Călnic* (jud. Alba). *Considerații pe marginea cercetării arheologice*, în *ArhMed*, III, 2000, p. 95-115.

¹¹⁵ Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, *Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piața Huet-Rotundă*, în *CCA. Campania 2002, 2003*, p. 284-285.

¹¹⁶ H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, vol. I, Sibiu, 1998.

¹¹⁷ Al. T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 204-205.